

بی‌هویتی مکانی و ناکامی جنبش‌های سیاسی مطالعه موردی: حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین پس از تخریب میدان لؤلؤ

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا^۱ - استاد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

محمدرضا فرجی - کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۱۱

چکیده

هویت‌های مکانی برآیند ادراک، احساس و نوعی تعلق جمعی به مکانی خاص است که متناسب با فرهنگ سیاسی هر جامعه‌ای، کنش‌های سیاسی متفاوتی را در پی دارد. جنبش‌های سیاسی با حضور و در ادامه، اشغال و مقاومت در مکان‌های مرکزی، خاصه در شهرهای پایتختی، به آن مکان‌ها هویتی اعتراضی و نمادین می‌دهند و آنجا را مقری برای برآوردن خواسته‌های خود از طرف دولت مرکزی می‌دانند؛ یکی از مصادیق این مکان‌های اعتراضی و با هویت، میدان لؤلؤ بحرین در جریان حرکت‌های اعتراضی این کشور در بهار عربی است؛ که در تاریخ ۱۸ مارس ۲۰۱۱ توسط دولت مرکزی تخریب شد. آنچه در بررسی رویدادنگاری حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین و رفتار دولت در تخریب میدان لؤلؤ مشاهده می‌شود، این است که حکام آل‌خلیفه متأثر از تحولات همزمانی که در دیگر کشورها در منطقه خاورمیانه در حال وقوع بوده و با علم به اینکه مکان‌های با هویت در پیروزی جنبش‌های سیاسی و حرکت‌های اعتراضی نقش محوری دارند؛ اقدام به تخریب میدان لؤلؤ کردند و بر اساس مطالب گردآوری شده به‌صورتی شد که تخریب میدان نمادین لؤلؤ یکی از دلایل اصلی ناکامی حرکت‌های اعتراضی در بحرین بوده است. مقاله حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با شیوه رویدادنگاری از خبرگزاری‌های معتبر بین‌المللی به گردآوری داده‌ها پرداخته است. روش تجزیه و تحلیل پژوهش از نوع کیفی بوده که براساس استدلال، منطق و تبیین نگارندگان پس از گردآوری اطلاعات صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: هویت مکانی، مکان مرکزی، میدان لؤلؤ، جنبش سیاسی، دولت بحرین.

۱- مقدمه

در بررسی حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین؛ دلایل، ریشه‌ها و چگونگی روند آن، تحلیل‌ها و بحث‌های گوناگونی صورت گرفته است. هر کدام از این تحلیل‌ها نیز بر جنبه‌هایی از این تحولات نظر افکنده‌اند، اما آنچه در این پژوهش مد نظر نویسندگان قرار دارد؛ نه دلایل و ریشه‌های شکل‌گیری تحولات بحرین، که نقش تخریب میدان لؤلؤ (به‌عنوان مکان اصلی تجمعات اعتراضی معترضین بحرینی) در ناکامی معترضین و طولانی شدن روند اعتراضات است. هرچند نمی‌توان صرف تخریب میدان لؤلؤ و پراکنده شدن اعتراضات در مکان‌های مختلف را دلیل اصلی ناکامی معترضین بحرینی دانست و نقش عربستان سعودی در حمایت از حکومت آل‌خلیفه و همراهی برخی قدرت‌های فرامنطقه‌ای در سرکوب معترضین، همچنین بایکوت خبری قیام بحرین توسط رسانه‌های جهانی و به‌ویژه الجزیره را نباید نادیده گرفت؛ اما با تمام این شواهد و دلایل، پژوهش حاضر صرفاً به بررسی نقش هویت مکانی و تأثیر آن بر کامیابی یا ناکامی اعتراضات بحرین پرداخته است.

بنابراین، سوال اساسی که این پژوهش خواهان پاسخگویی به آن می‌باشد این است که: تخریب میدان لؤلؤ توسط حکام آل‌خلیفه چه تأثیری بر حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین گذاشته است؟ با توجه به ادبیات موجود در این ارتباط فرض اصلی این مقاله بدین‌گونه صورت‌بندی می‌گردد که تخریب میدان لؤلؤ - به‌عنوان نماد اصلی تجمعات اعتراضی و هویت بخش آنها- باعث پراکندگی تجمعات اعتراضی مردم شد که این امر سرکوب و کنترل این اعتراضات را بر حکام آل‌خلیفه راحت‌تر ساخته است

هدف مقاله حاضر، بررسی نقش مکان مرکزی در اعتراضات مردمی و کامیابی و ناکامی آنها در رسیدن به اهداف‌شان بر اساس نقش این مکان در هویت بخشی و انسجام جنبش‌های اعتراضی، با مطالعه موردی جنبش اعتراضی مردم بحرین است. بنابراین در بخش ادبیات نظری، در ارتباط با تأثیر مکان (مرکزی) بر جنبش‌های سیاسی، مدل نظری ارائه خواهد شد و در بخش یافته‌ها نیز به بررسی اختصاصی حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین از ابتدای

شکل‌گیری تا هنگام تخریب میدان لؤلؤ و روند اعتراضات پس از آن می‌پردازد و در پایان نیز مدل نظری نقش مکانی این حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین ارائه خواهد شد.

۲- روش تحقیق

مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و شیوه رویدادنگاری از خبرگزاری‌های معتبر بین‌المللی به گردآوری داده‌ها پرداخته است. روش تجزیه و تحلیل این تحقیق از نوع کیفی بوده که براساس استدلال، منطق و تبیین نگارندگان پس از گردآوری اطلاعات صورت گرفته است.

۳- چارچوب نظری تحقیق

۳-۱- مکان و هویت مکانی

جست‌وجوی اجتماعی برای هویت و ریشه‌ها در «جا» به‌عنوان یک موضوع اصلی در جغرافیا مطرح است و به شکل فزاینده‌ای از آن استفاده می‌شود (Johnston, 2000: 4). هویت با سه گویه مکان (جغرافیایی)، فضا (شبکه‌ها و روابط اجتماعی) و زمان (تاریخ) پیوند دارد و از ویژگی‌ها و تحولات این سه گویه متأثر می‌شود (Ahmadipour et al, 2013: 48). مکان به‌گونه‌ای از عناصر وجودی و هویتی انسان به‌حساب می‌آید. در عین حال محصول ترکیبی منحصر به فرد از روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است که برخی از این روابط همان‌گونه که جونز اشاره می‌کند؛ از ماهیتی محلی و برخی از گستره‌ای جهانی برخوردارند (Jones et al, 2007: 184). همچنین بایستی اضافه نمود که برخی از مکان‌ها ممکن است ماهیتی دوگانه داشته باشند بدین معنی که هم از هویت محلی برخوردار باشند و هم واحد هویتی در گستره جهانی باشند.

هر مکانی، هویت خود را از سه عامل مهم می‌گیرد:

۱- عوامل مشخص طبیعی و ظاهری آن؛

۲- فعالیت‌های مشاهده‌پذیر و کارکردها؛

۳- مفاهیم و نمادها (Shakuie, 2003: 275).

از این رو می‌توان گفت که ادارک محیطی یا تصور ذهنی انسان نسبت به مکان است که حالاتی مانند حس مکانی، دلبستگی مکانی، تعلق مکانی و در نهایت هویت مکانی را به وجود می‌آورد. این ادراکات و احساسات پیوند یافته انسانی با مکان است که تولید کننده هویت و کارکردهای فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و ... است. به عبارت دیگر، گونه تظاهر یافته فضایی این‌گونه روابط اکولوژیکی انسان در فضای جغرافیایی که مکان‌ها را هویت‌دار کرده و نوعی حس تعلق و دلبستگی را در آن ایجاد می‌کند؛ را می‌توان به صورت نمادسازی‌ها و سمبلیک شدن مکان‌ها با توجه به کارکردهای خاص آنها مشاهده کرد.

۲-۳- مکان‌های نمادین (با هویت) و جنبش‌های سیاسی

از آنجا که در منطق جغرافیای سیاسی، دموکراسی و نقش‌آفرینی سیاسی انسان‌ها در مکان و فضا و شکل دادن به ساختارها و نظام‌های سیاسی و فرآیندهای مربوطه، یک حق طبیعی است که مبتنی بر الگوی روابط اکولوژیکی انسان در مکان و فضای جغرافیایی صورت می‌پذیرد (Hafeznia, 2006: 174). بدین منظور مکان، تجلی‌گاه بروز بخشی از رفتار سیاسی است که در موافقت و مخالفت نسبت به روندها و تصمیمات نمود می‌یابد، مکان‌ها متناسب با کارکردهای خاص خود برانگیزاننده هویت و در نتیجه حس مکانی متفاوتی در میان گروه‌های مختلف جامعه هستند (KavianiRad and Azizi Kaveh, 2010: 56). وابستگی به مکانی خاص در هر حرکت اعتراضی یا کنش سیاسی یکی از عوامل مهم در به ثمر نشستن اهداف معترضان به‌شمار می‌رود، بنابراین تنها افرادی که در یک مکان مشابه قرار دارند و دارای سرنوشتی مشترک هستند، با فعالیت جمعی و در تبعیت از یک جنبش اجتماعی و روشنفکری به شکل‌دهی و دگرگونی شرایط تاریخی می‌پردازند (Wohl, 1979: 78). هانری لوفور با اثبات اینکه انقلاب‌ها فقط با ایجاد یک فضای جدید پیروز می‌شوند؛ معتقد است، انقلابی که فضای جدیدی را ایجاد نکند؛ همه توان بالقوه‌اش را نشناخته است (Lefevbre, 1991: 54).

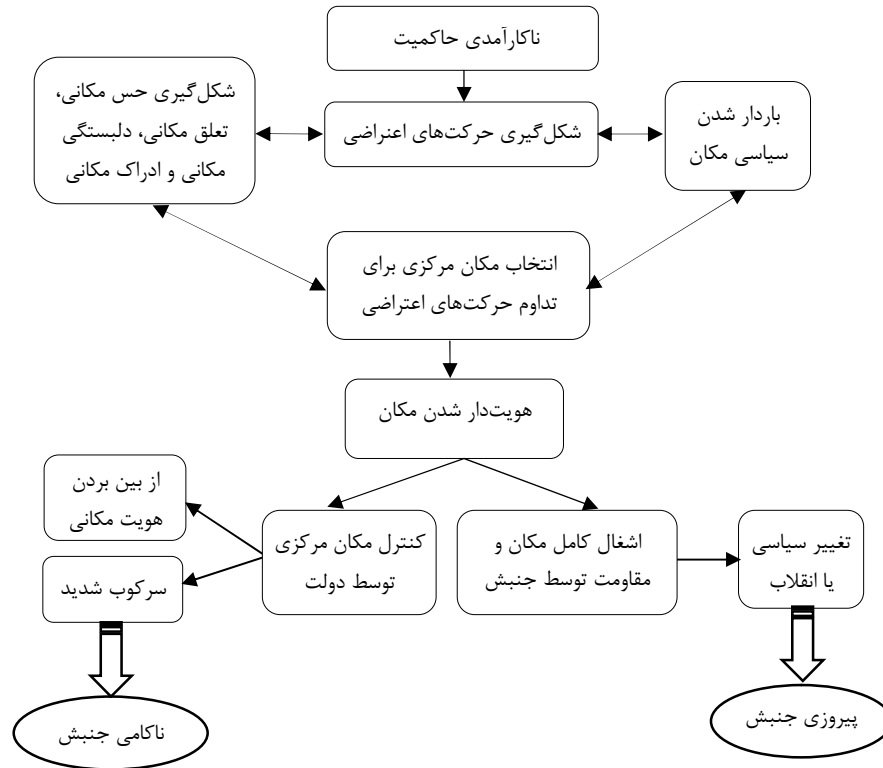
این فضاهاى جدید در واقع، فضای سیاسی شده‌ای است که توسط مردم خلق شده و با کنش سیاسی آنها دفاع می‌شود (K. Lee, 2009). به عبارتی در شکل‌گیری جنبش‌های سیاسی و تداوم آنها و در نهایت در جهت رسیدن به اهدافشان، برخی مکان‌ها، کارکرد راهبردی و استراتژیک می‌یابند؛ این مکان‌ها که عمدتاً مکان‌های مرکزی (میدان و خیابان‌های اصلی) شهرهای پایتختی می‌باشند؛ عرضه حضور معترضان سیاسی می‌باشند.

از این رو است که ایریک سوینگدو استاد جغرافیا و مهندسی محیطی دانشگاه منچستر در رابطه با نقش پر اهمیت مکان‌های مرکزی (میدان) در رویدادها و رخدادهای سیاسی بیان می‌کند که این مکان‌هایی مانند: میدان تیان آنمن، میدان باستیل پاریس، میدان سرخ مسکو، الکساندر پلاتز برلین، الساها الخدرای سودان، میدان سیتاگما آتن، میدان سبز سیدنی، میدان ونسیسلاس جمهوری چک، نقش بارزی در رابطه با رخدادهای سیاسی دارند و اینها تنها بخشی از فضاهاى عمومی هستند که ریشه‌ای دیرینه در جهان سمبلیک ما به‌عنوان محل‌های نمادین جغرافیاهاى انقلابی می‌باشند. نام‌هایشان نشان‌دهنده عناوینی است که سلسله‌ای از معانی مبتنی بر دستیابی به دموکراسی، تحول، آزادی، اشتراک، اتحاد، رستگاری و... را با خود دارد (Swyngedouw, 2011: 30).

از آنجا که شهرهای مهم و به‌ویژه پایتختی، پدیده‌ای جغرافیایی - سیاسی هستند؛ برای کنش سیاسی، مکان تدارک می‌بینند و خود در مبارزه بر سر دسترسی، کنترل و نمایندگی با سیاست در می‌آمیزند. مناسبات سیاسی قدرت و پیامدهای فضایی آن مورد توجه جغرافیای سیاسی است (KavianiRad and Azizi Kaveh, 2010: 58).

بنابراین، مکان‌های نمادین (مرکزی) در شهرهای مهم به‌ویژه در پایتخت‌ها، جولان‌گاهی برای معترضین به سیاست‌های حاکم در عرصه ملی می‌باشند. و به‌عبارت دیگر این مکان‌ها با حضور معترضان سیاسی از لحاظ سیاسی باردار شده و هویتی سیاسی و ملی می‌یابد و فضایی می‌شود برای رساندن پیام معترضان به سیاست‌های دستگاه حاکم در راستای خواسته‌های آنها. به واقع، جنبش‌های سیاسی در راستای رسیدن به اهداف خود، سعی می‌کنند با تجمع گسترده

در این مکان‌ها که نماد هویت اعتراضی آنان است؛ دست به اشغال کامل این مکان و مقاومت و کنترل در آن بزنند؛ در چنین وضعی دولت‌ها در ابتدا در پاسخ به این اعتراضات سیاسی، سعی می‌کنند به صورت هشدار و ارباب و به گونه کمتر خشونت‌آمیز، این جنبش‌ها را کنترل کنند اما در صورت تداوم جنبش و اعتراض علیه دستگاه حاکم، اقدام به سرکوب و خشونت و کشتار مردم می‌کنند و فضای جغرافیایی را به شدت امنیتی کرده و ممکن است به حکومت نظامی بیانجامد. در چنین حالتی معمولاً حکومت‌ها با تهدیدی جدی مواجه خواهند شد و ممکن است دست به اتخاذ اصلاحاتی در اداره امور کشور بر اساس خواسته‌های مردم بزنند اما در صورت عدم قبول از طرف مردم، این جنبش سیاسی با تسخیر کامل مکان و مقاومت مداوم در مکان اعتراضی، منجر تغییرات سیاسی، سقوط رژیم دیکتاتوری و یا انقلاب خواهد شد. از سوی دیگر در صورتی که این مکان‌های اعتراضی به کنترل حکومت در آید به گونه‌ای که جنبش سیاسی نتواند این مکان‌های مرکزی را به کنترل و اشغال کامل خود در آورند؛ جنبش سیاسی با ناکامی و سرکوب و عدم انسجام مواجه خواهد شد و در نتیجه شکست جنبش را در پی خواهد داشت چرا که این حرکت‌های اعتراضی و جنبش‌های سیاسی از داشتن مکان‌هایی با هویت اعتراضی و نمادین در راستای رسیدن به اهداف خود محروم هستند.

شکل شماره ۱: مدل مفهومی نسبت هویت مکانی با جنبش‌های سیاسی (Authors)

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- اعتراضات در بحرین قبل از تخریب میدان لؤلؤ

در تحلیل رویداد نگاری حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین از ابتدای شکل‌گیری تاکنون، شاهد دو دوره اصلی وجود داشت: شکل‌گیری اعتراضات از ۱۴ فوریه ۲۰۱۱ تا تخریب میدان لؤلؤ در ۱۸ مارس ۲۰۱۱، دوره پس از تخریب تاکنون. همان‌گونه که در مقدمه آمده است، هدف اصلی این پژوهش بررسی تأثیر تخریب میدان لؤلؤ در ناکامی روند اعتراضات در بحرین

می‌باشد. بنابراین برای این منظور قسمت اول این بخش به جدول رویداد نگاری تحولات قبل از تخریب میدان لؤلؤ اختصاص داده شده است.

جدول شماره ۱: حرکت‌های اعتراضی مردم در میدان لؤلؤ: الف قبل از تخریب

روزهای اعتراض	مکان‌های اعتراض	جمعیت معترض	اقدامات مردم	اقدامات دولت
۴ فوریه ۲۰۱۱	در جلوی سفارت مصر در منامه	صدها نفر	تظاهرات مسالمت‌آمیز در راستای همراهی با معترضان ضددولتی مصر	هشدار به معترضان درباره هرگونه حرکت‌های اعتراضی
۴ فوریه ۲۰۱۱	در جلوی سفارت مصر در منامه	صدها نفر	تظاهرات مسالمت‌آمیز در راستای همراهی با معترضان ضددولتی مصر	هشدار به معترضان درباره هرگونه حرکت‌های اعتراضی
۱۴ فوریه؛ روز خشم	سراسر بحرین خاصه جزیره سیترا و روستای نوادرات	حدود ۶۰۰۰ نفر	اعتراض در راستای اصلاح قانون اساسی، اصلاحات سیاسی و عدالت اجتماعی و اقتصادی	سرکوب توسط دولت کشته شدن علی مشیما، از فعالین سیاسی
۱۵ و ۱۶ فوریه	میدان لؤلؤ (اولین حضور در ساعت ۱۵ عصر)	ده‌ها هزار نفر	شرکت تشییع جنازه علی مشیما؛ فدراسیون اتحادیه بازرگانی بحرین، اعلام اعتصاب	پراکنده کردن جنبش از طریق گاز اشک‌آور؛ کشته شدن فدلح المتروک
۱۷ فوریه؛ پنجشنبه خونین	میدان لؤلؤ	۱۵۰۰ نفر	مقاومت شبانه در میدان لؤلؤ	۱- ارسال حدود ۱۰۰۰ نفر پلیس جهت پاکسازی میدان لؤلؤ؛ ۲- کشته شدن ۳ نفر و دویست و سی و یک نفر مجروح شدند و هفتاد نفر ناپدید شدند؛ ۳- هشدار نیروهای امنیتی به اجتماع در کمپ‌های غیرقانونی و کشیدن سیم خاردار به دور میدان لؤلؤ، ۴- توسط دولت تانک‌هایی به همراه دست‌کم پنجاه زره پوش روانه منامه شدند.
۱۹ فوریه	میدان لؤلؤ	هزاران معترض	تظاهرات و مقاومت در میدان لؤلؤ	نیروهای نظامی و پلیس به دستور دولت روانه پایتخت شدند
۲۳ فوریه	میدان لؤلؤ	پانزده هزار نفر	اعلام تظاهرات در روز ۲۵ فوریه پس از نماز جمعه توسط شورای علمای شیعه از دو مکان مجموعه پزشکی سلمانیه و تقاطع سیف (seef) که در نهایت به میدان لؤلؤ ختم می‌شدند	اعلام عزای عمومی توسط دولت به‌خاطر دلجویی از مردم به‌خاطر کشته شدگان
۲۶ فوریه	بیشتر نقاط بحرین، کانون اعتراض میدان لؤلؤ	هزاران نفر	پاسخ منفی معترضین در قبال وعده‌های دولت و ادامه یافتن تظاهرات	برکناری چندین وزیر توسط شاه بحرین در راستای دلجویی از معترضان و بخشیدن ۲۵ درصد از وام‌های مسکن
۲۷ فوریه	تجمع در مقابل وزارت دادگستری	هزاران نفر	آزادی زندانیان سیاسی و اعلام اعتصاب دسته‌جمعی در روز ۶ مارس	پراکنده کردن معترضان

روزهای اعتراض	مکان‌های اعتراض	جمعیت معترض	اقدامات مردم	اقدامات دولت
۲۸ فوریه	ساختمان مجلس	ده‌ها هزار نفر	مسدود کردن راه‌های ارتباطی در حدود دوساعت و نیم	تلاش برای پراکنده کردن معترضان
۱ مارس	نزدیکی میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	تظاهرات گسترده در راستای اشغال میدان لؤلؤ	اعلام بزرگترین گردهمایی ملی در تاریخ بحرین توسط دستگاه حاکم به جهت تظاهرات ده‌ها هزار نفر از طرفداران دولت در مرکز آل‌فاتح در منامه
چهارم مارس	مقر تلویزیون دولتی بحرین	ده‌ها هزار نفر	سردادن شعارهایی علیه حکومت آل خلیفه	پراکنده کردن جنبش
۶ مارس	میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	مقاومت معترضان در میدان لؤلؤ	درگیری و ایجاد رعب و وحشت در معترضان
۹ مارس	جلو اداره مهاجرت در منامه	هزاران نفر	اعتراض نسبت به اعطای تابعیت به سنی‌ها از کشورهای دیگر جهت خدمت در ارتش	تلاش دولت در پراکنده کردن جنبش
۱۳ مارس	منطقه اقتصادی منامه در نزدیکی میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	مقاومت معترضان در منطقه اقتصادی منامه	تلاش پلیس ضدشورش با استفاده از گاز اشک‌آور و گلوله‌های مشقی در خارج کردن منطقه اقتصادی منامه از دست صدها هزار نفر از معترض، محاصره میدان لؤلؤ توسط دولت
۱۴ مارس	تظاهرات خیابانی و در نزدیکی میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	تظاهرات گسترده و درگیری با نیروهای امنیتی و اعتراض به کشته‌ها و ورود نیروی سپر جزیره به بحرین	ورود نیروهای سپر جزیره برای محافظت از تسلیحات کلیدی مانند پایگاه‌های نفت و گاز و بنیادهای اقتصادی، به درخواست دولت بحرین و با توافق شورای همکاری خلیج‌فارس
۱۵ مارس	مناطق شیعه‌نشین، و میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	تظاهرات گسترده در اعتراض به کشته‌ها و ورود نیروی سپر جزیره به بحرین	ادامه برخورد و درگیری‌ها میان معترضان ضد دولت و نیروهای امنیتی؛ کشته شدن دو نفر از معترضین و حدود ۲۰۰ نفر مجروح؛ شدت یافتن درگیری‌ها در مناطق شیعه‌نشین
۱۶ و ۱۷ فوریه	میدان لؤلؤ و بیشتر مناطق شیعه‌نشین	صدها هزار نفر	تظاهرات گسترده در برابر خشونت‌های رژیم و درگیری با نیروهای امنیتی	سرکوب معترضان در میدان لؤلؤ توسط نیروهای سپر جزیره، استفاده از خودروهای زرهی و هلیکوپتر برای سرکوب، کشته شدن ۵ نفر از معترضان، مسدود کردن راه‌های دسترسی به خدمات پزشکی، دستگیر شدن رهبران فعال سیاسی
۱۸ مارس	تظاهرات خیابانی در نزدیک میدان لؤلؤ	صدها هزار نفر	تظاهرات گسترده در برابر خشونت‌های رژیم و درگیری با نیروهای امنیتی	تخریب میدان لؤلؤ (نماد مرکزی معترضان) توسط نیروهای سپر جزیره و دولت بحرین، سرکوب شدید معترضان

منبع: تایم لاین (Time line) تحولات بحرین (منابع کامل تحولات روزشمار در بخش website منابع آمده است)

با مشاهده جدول شماره ۱ می‌توان به‌خوبی مشاهده کرد که میدان لؤلؤ چه نقش اساسی را

به‌عنوان مکان مرکزی و هویت‌دهنده به معترضین بحرینی ایفا کرده است. همان‌گونه که در جدول فوق نیز آمده است، شروع اعتراضات در بحرین از ۴ فوریه ۲۰۱۱ بود که اولین تظاهرات در حمایت از معترضین مصری در جلو سفارت مصر شکل گرفت. آل‌خلیفه که از سرایت بحران‌های مصر و تونس به کشورش می‌ترسید از همان ابتدا هشدارهایی جدی به معترضین داد و هرگونه تجمع سیاسی را ممنوع کرد. اما روند اعتراضات از حمایت از معترضین مصری به سمت اعتراض در راستای اصلاح قانون اساسی، اصلاحات سیاسی و عدالت اجتماعی و اقتصادی رفت و با اعلام «روز خشم» در ۱۴ فوریه، اعتراضات علیه رژیم به‌طور رسمی شکل گرفت و رژیم آل‌خلیفه را هدف قرار داد. در ابتدا اعتراضات به‌صورت سراسری در بحرین و البته، پراکنده، در مکان‌های مختلف (بیشتر در شهر منامه) شکل گرفت. رژیم نیز دست به سرکوب معترضین زد و در تظاهرات ۱۴ فوریه یکی از معترضین را به شهادت رساند. در پاسخ به این حرکت رژیم، معترضین طی روزهای ۱۵ و ۱۶ فوریه تظاهرات گسترده‌ای را راه انداختند و با حضور در میدان لؤلؤ شکل منسجمی به‌خود گرفت. از این تاریخ میدان لؤلؤ به مکان اصلی اعتراضات معترضین بحرینی تبدیل شد. این میدان به‌خاطر موقعیت ویژه مکانی خود مکان مناسبی برای تجمع معترضین به‌حساب می‌آمد. «میدان لؤلؤ در قلب منامه جای گرفته است و در اطرافش بازار مرکزی بحرین، مارینا، مروارید و فلکه سیتی سنتر و همچنین مجموعه آپارتمان‌های ابرج اللؤلؤ (برج‌های مروارید) که به یاد مجسمه لؤلؤ نام‌گذاری شده‌اند قرار گرفته‌اند. همچنین تعدادی از نمادهای شهر از جمله مرکز تجارت جهانی بحرین و بندرگاه اقتصادی بحرینی در نزدیکی این میدان قرار دارند» (Wikipedia, 2012). به‌همین خاطر، میدان لؤلؤ کم‌کم به‌عنوان نماد اصلی اعتراضات مردم بحرین درآمد. شکل‌گیری تجمعات اعتراضی دهها هزار نفری در این میدان و سرکوب آن توسط پلیس و کشته شدن برخی از معترضین به‌وسیله پلیس در این میدان، میدان لؤلؤ را تبدیل به مکانی هویت‌دار و به‌نوعی مقدس برای معترضین ساخت. این امر باعث تعلق خاطر بیشتر معترضین به تجمع در این میدان و از طرف دیگر، تلاش آل‌خلیفه برای جلوگیری از دسترسی معترضین

به این میدان بود. از جمله اقدامات رژیم در این راستا می‌توان به استفاده گسترده از نیروهای سرکوب، تانک و خودروهای زرهی اطراف میدان، کشیدن سیم خاردار به دور میدان و استفاده از هلی‌کوپتر برای ارعاب و سرکوب اجتماع‌کنندگان در میدان لؤلؤ اشاره کرد.

تصویر شماره ۱: تجمع معترضان در میدان لؤلؤ قبل از تخریب

اعتراضات در مکان‌های دیگر از جمله در مقابل دادگستری (در اعتراض به دستگیری معترضین)، مجلس (در راستای ایجاد اصلاحات سیاسی و اجتماعی)، اداره مهاجرت (در اعتراض به اقدامات رژیم مبنی بر اعطای تابعیت به اتباع سنی دیگر کشورها و استفاده از آنها در نیروهای نظامی) و مقر تلویزیون دولتی نیز اتفاق می‌افتاد، اما آنچه به‌عنوان هسته اصلی تجمعات معترضین بحرینی شناخته شده بود میدان لؤلؤ در قلب منامه بود. آل‌خلیفه نیز که به‌خوبی به این امر واقف شده بود، در جهت کنترل و مدیریت بحران و همچنین پراکنده ساختن معترضین، در روز ۱۸ مارس ۲۰۱۱ با کمک نیروهای سپر جزیره دست به تخریب میدان لؤلؤ زد و آن را تبدیل به یک چهار راه نمود تا بدین طریق نشان دهد که در سرکوب معترضین عزمی راسخ دارد و معترضین را دچار سردرگمی و پراکندگی مکانی سازد. از این تاریخ به بعد، روند اعتراضات در بحرین شکل دیگری به‌خود می‌گیرد و به اعتراضاتی اغلب کور و بی‌هدف و فرسایشی تبدیل می‌گردد.

۲-۴- اعتراضات در بحرین از تخریب میدان لؤلؤ تا پایان سال ۲۰۱۲

جدول شماره ۲: حرکت‌های اعتراضی مردم در میدان لؤلؤ: بعد از تخریب

ماه‌های اعتراض	مکان‌های اعتراض	جمعیت معترض	اقدامات مردم	اقدامات دولت
دهه پایانی مارس ۲۰۱۱ (بعد از ۱۸ مارس)	روستای سیترا ۹ مکان اعتراضی در منامه در روز ۲۵ مارس، میدان تخریب شده لؤلؤ	صدها عزادار	تشیع جنازه ردهی عیسی الردهیین در روز ۲۰ مارس - اجتماع هشت تن از نمایندگان پیشین مجلس خواستار سازش میان معترضان و دولت شدند آنها همچنین خواستار خروج نیروهای نظامی عربستان، سازماندهی معترضین از ۹ مکان به سمت میدان لؤلؤ توسط الوفاق و جوانان ۱۴ فوریه.	درگیری با نیروهای پلیس و پراکندگی معترضان
آوریل ۲۰۱۱	تظاهرات در دانشگاه بحرین (۱۳ آوریل)	جمعی از دانشجویان	گروهی از دانشجویان در پاسخ به برخی به رخدادهایی در BFL در دانشگاه بحرین به تظاهرات پرداختند.	بستن روزنامه الوسط روزنامه مخالف دولت، دستگیری برخی از معترضین و کشته شدن برخی از زندانیان
می ۲۰۱۱	_____	_____	زخمی شدن ۹ پلیس توسط یکی از معترضان با خودرو	بیانیه پلیس در مورد سرکوب یک گروه از معترضین، تجدید نظر در رأی دادگاه معترضان علی قاسم حسن و مطر احمد و سعید عبدالجلیل
ژوئن ۲۰۱۱	خیابان‌های دوراز (duraz)، روستای سنابیس، منطقه سار در غرب منامه	از صد تا هزاران نفر	راهپیمایی و تظاهرات ضد دولتی و تقاضای حقوق بیشتر شیعیان از دولت بحرین، راهپیمایی به نام وطن الجمعیه برای اصلاح سیاسی	سرکوب و پراکنده کردن معترضان با گاز اشک‌آور، اعلام خروج نیروی سپر جزیره تا ۴ جولای ۲۰۱۱ از بحرین توسط دولت سعودی
ژولای ۲۰۱۱	کرانا، مصلی (Musalla)	از دهها تا هزاران نفر	آغاز مذاکره میان مخالفان شیعی (الوفاق) و حکومت بحرین، تجمع صدها نفر از مردم برای خوشامدگویی جلو منزل الکورمزی، تظاهرات در مصلی و شعار وعده ملی ما	آزادی عیات الکورمزی، از زندانیان سیاسی بحرین
اوت ۲۰۱۱	نزدیکی‌های میدان لؤلؤ، روستای سیترا	_____	تحریم انتخابات پارلمان توسط الوفاق، اعتراض در نزدیکی‌های میدان لؤلؤ، تظاهرات در روستای سیترا بعد از نماز جمعه.	مسدود کردن راههای منتهی به میدان تخریب شده لؤلؤ توسط پلیس با استفاده از تانک‌ها و سایل زرهی، اعلام عفو بسیاری از معترضین توسط پادشاه حمد، کشته شدن نوجوان ۱۴ ساله توسط پلیس
سپتامبر ۲۰۱۱	سیترا، اکثر مناطق منامه، روستای وبلی در جنوب منامه، نقاط مختلف در منامه، روستای سنابیس، مراکز خرید مرکز شهر	از دهها تا هزاران نفر	تظاهرات علیه خشونت‌های آل خلیفه در سیترا، مسدود کردن راههای منتهی به منامه توسط راننده‌ها بر اساس بیانیه کمپین اینترنتی به نام محاصره بحرین، اعلام بازگشت به میدان لؤلؤ در روز ۲۳ و ۲۴ سپتامبر، تحریم انتخابات توسط حزب الوفاق	درگیری با معترضان در سراسر منامه، ضرب و شتم معترضانی که قصد حرکت به سمت میدان لؤلؤ را داشتند در ۲۲ سپتامبر توسط پلیس ضد شورش، انتخابات پارلمان

ماه‌های اعتراض	مکان‌های اعتراض	جمعیت معترض	اقدامات مردم	اقدامات دولت
اکتبر ۲۰۱۱	روستاهای شاکورا، جانوسان و کارانا، میدان بورگرلند، روستای الدیر، پایگاه نیروی دریایی آمریکا، روستای سنایس	دهها هزار نفر	تظاهرات در روستاهای شاکورا، جانوسان و کارانا همراه با تشییع جنازه احمد جابر، تظاهرات برای آزادی زندانیان سیاسی	سرکوب و کشته شدن احمد جابر نوجوان ۱۶ ساله به‌دست نیروهای پلیس
ژانویه ۲۰۱۲	روستای سیترا، روستای المخرجه، شهر محرق،	هزاران نفر	راهپیمایی در تقیبه صداقت دولت از پادشاه حمد بن عیسی آل‌خلیفه، محکوم کردن سکوت جامعه بین المللی توسط ائتلاف جوانان ۱۴ فوریه برای خشونت‌های رژیم آل‌خلیفه	درگیری شدید و سرکوب، شاه حمد در طی نطفی تلویزیونی وعده کاستن از مشکلات و تغییراتی در قانون اساسی را داد. هجوم دهها تن از نظامیان سنی طرفدار دولت به عزاداران حسینی
فوریه ۲۰۱۲	_____	_____	گزارش نشده	گزارش نشده
مارس ۲۰۱۲	دوراز (duraz)، و موکشا (muksha)،	صدها هزار نفر	۹ مارس صدها هزار نفر از معترضان در یکی از بزرگترین شورش‌های ضد دولتی شرکت کردند این راهپیمایی به بیانیه شیخ عیسی قاسم روحانی عالی‌رتبه بحرین صورت گرفته بود. معترضان شعار برکناری شاه بحرین و آزادی زندانیان سیاسی را سر می‌دادند و سرانجام این اعتراض مسالمت‌آمیز پایان یافت	پلیس ضد شورش سعی در پراکنده کردن جمعیت اعتراضی
آوریل ۲۰۱۲	شهر ریفا، بزرگراه بوداییه	دهها هزار نفر	بمب‌گذاری توسط حزب الوفاق در روستای الکر، اجتماع دهها هزار نفری در بزرگراه بوداییه	مجرور شدن ۷ پلیس
می ۲۰۱۲	بزرگراه بوداییه، معامیر، اسماعیله	صدها هزار نفر	۱۸ ماه می دهها هزار نفر در تظاهرات به طول پنج کیلومتر در طور بزرگراه بوداییه بر ضد نقشه‌های اتحاد با عربستان شرکت جستند.	نخست‌وزیر بحرین تجمع ۵۰۰۰ نفر حامیان دولت در روز ۱۹ می در منطقه جوفیر منامه را ندای راستین ملت بحرین اعلام کرد. سرکوب و فرونشانی حرکت‌های اعتراضی
ژوئن ۲۰۱۲	ساحل کریاباد،	صدها نفر	تجمع به بیانیه حزب الوفاق در ساحل مریاباد	حمله به معترضان با استفاده از گاز اشک‌آور
جولای	کارزاکان (karzakan)، درگیری در بیش از ۷۲ منطقه در سراسر بحرین	دهها هزار نفر	تظاهرات سراسری علیه حکومت آل‌خلیفه	دهها نفر از معترضین زخمی شدند
اوت ۲۰۱۲	منامه و برخی از روستاهای نزدیک پایتخت	دهها هزار نفر	۲۱ اوت هزاران معترض از گروه‌های مخالف دولت در راهپیمایی در بحرین در روز جمعه شرکت کردند و خواستار آزادی زندانیان سیاسی شدند.	سرکوب و استفاه از گاز اشک‌آور برای فرونشینی جنبش
سپتامبر ۲۰۱۲	روستاهای غربی منامه، منامه، روستای سیترا، روستاهای شیعه نشین دیا و سهلا	صدها هزار نفر	تظاهرات در روستاهای غربی منامه به‌خاطر رأی دادگاه مبنی بر زندانی کردن ۱۳ نفر از رهبران معترضین	رای یکی از دادگاه‌های بحرین مبنی بر زندانی کردن ۱۳ نفر از رهبران معترضین، خشونت نیروی پلیس در باز داشتن معترضان از رسیدن به میدان لؤلؤ، متفرق کردن معترضان در روستاهای نزدیک منامه

ماه‌های اعتراض	مکان‌های اعتراض	جمعیت معترض	اقدامات مردم	اقدامات دولت
اکتبر ۲۰۱۲	نزدیکی میدان لؤلؤ، پیرامون منامه، روستای اکر (Eker)	هزاران نفر	تظاهرات در اطراف منامه و مسدود کردن راه‌های ارتباطی غرب منامه توسط معترضین.	درگیری و خشونت با معترضان در نزدیکی میدان لؤلؤ، ممنوعیت هر نوع تجمع عمومی و تظاهرات
نوامبر ۲۰۱۲	روستای دیراز (Diraz)؛ خیابان‌های معامیر؛ روستای دیا (Diya)؛ نزدیکی‌های میدان لؤلؤ	دهها هزار نفر	تظاهرات ضد حکومتی در مناطق مختلف بحرین، تظاهرات علیه دولت (به‌خاطر قربانیان) در خیابان‌های معامیر	حمله پلیس بحرین با گاز اشک‌آور به چند صد نفر از معترضان که در روز جمعه گرد آمده بودند. اعلام کنترل مکان‌های استراتژیک توسط نیروهای گارد از طرف دولت
دسامبر ۲۰۱۲	روستای شیعه‌نشین مهضا، مناطق نزدیک منامه، خیابان‌های محدوده بازار سنتی بحرین	هزاران نفر	۱ دسامبر معترضان در پاسخ به بیانیه جوانان موقت ۱۴ فوریه به خیابان‌ها ریختند و در برابر انسداد روستای شیعه‌نشین مهضا از ۷ نوامبر به تظاهرات پرداختند. تظاهرات در روستایی نزدیک بحرین و تقاضا برای برکناری نخست‌وزیر	حمله‌ور شدن به معترضان با گاز اشک‌آور و متفرق کردن آنها

منبع: تایم لاین (Time line) تحولات بحرین (منابع کامل تحولات روزشمار در بخش website منابع آمده است).

همان‌گونه که از رویداد نگاری جدول شماره ۲ (رویدادهای پس از تخریب میدان لؤلؤ) مشخص می‌گردد، به‌خوبی می‌توان دید که روند اعتراضات پس از تخریب میدان لؤلؤ شکلی پراکنده به‌خود گرفته است و نکته قابل توجهی که وجود دارد اینکه، پس از تخریب میدان لؤلؤ کانون تظاهرات ضدحکومتی از شهر منامه به روستاها و شهرهای شیعه‌نشین اطراف منامه منتقل شده است. این امر به‌خوبی بیانگر موفقیت رژیم در پراکندن کانون تظاهرات‌ها و موفقیت آن در تغییر دادن روند اعتراضات از اعتراض عیله رژیم، به اعتراضی شیعی علیه حکومتی سنی است.

بررسی‌های روند اعتراضات پس از تخریب میدان لؤلؤ نشان می‌دهد که تا چه حد تخریب میدان بر اعتماد به‌نفس معترضین و انسجام آنها تأثیر منفی داشته است. به‌گونه‌ای که در روزهای پس از تخریب اعتراضات مردمی به‌ندرت شکل گسترده به‌خود گرفته است و رژیم نیز در سرکوب آنها راسخ‌تر عمل کرده است، چرا که سرکوب عده‌ای اندک و پراکنده راحت‌تر از سرکوب هزاران نفر معترض منسجم می‌باشد. از طرفی نیز رسانه‌های خبری بهتر می‌توانند تظاهرات منسجم و هزاران نفری را تحت پوشش قرار دهند. در حالی که پراکندگی تظاهرات در بعد از تخریب میدان ابزاری را به رژیم داده است تا نشان دهد که عده‌ای معدود قصد

اغتشاش دارند و با تمرکز تظاهرات در مناطق شیعه‌نشین، آل‌خلیفه به‌خوبی توانسته است از این مسئله به‌عنوان ابزاری تبلیغاتی برای نشان دادن اینکه این اعتراضات، اعتراضاتی قومی و نه سیاسی است و جمهوری اسلامی ایران در تحریک شیعیان بحرینی نقش دارد. این مسئله دستاویزی برای عربستان سعودی نیز ایجاد کرده است تا از این طریق هم سرکوب معترضین داخلی و هم حضور نیروهایش در بحرین را توجیه نماید. عربستان ادعا می‌کند که ایران از شیعیان بحرین برای براندازی حکومت حمایت می‌کند (Chulov, 2011: 132). همچنین اینکه، عربستان سعودی با ارسال نیروهای نظامی خود به بحرین و سرکوب مخالفین شیعی، این موضوع را به یک موضوع فرقه‌ای مربوط به رقابت «شیعه و سنی» تبدیل کرده است.

۵- تجزیه و تحلیل

با توجه به مشاهده رویدادنگاری تحولات بحرین قبل از تخریب میدان لؤلؤ و بعد از تخریب میدان، و در تأیید فرضیه مطرح شده در این مقاله در رابطه با نقش هویت مکانی میدان لؤلؤ در روند اعتراضات مردم بحرین باید گفت که با توجه به جداول شماره ۱ و ۲، به‌خوبی مشخص می‌شود که معترضین بحرینی متأثر از موفقیت انقلابیون مصری و لیبی و موفقیت نسبی انقلابیون یمنی و نقش کنترل میادین اصلی (به‌ویژه با توجه به تجربه مصر) و ایجاد کمپ در اطراف این میادین، در تداوم اعتراضات و نهایتاً موفقیت آنها، از همان ابتدا سعی کردند تا با اشغال میدان لؤلؤ و ایجاد کمپ در اطراف این میدان، این میدان را به‌عنوان مکان و نماد اصلی اعتراضات مردم بحرین درآورند به‌گونه‌ای که در ابتدای امر نیز در این امر موفق بودند و با ایجاد کمپ در اطراف این میدان، توانستند شکل منسجمی به اعتراضات خود بدهند و از این طریق به اعتراضات خود شکل رسمی و جدی بدهند. اما رژیم آل‌خلیفه که به‌خوبی توانسته بود از تحولات مصر، لیبی و یمن درس بگیرد، از همان ابتدا سعی کرد تا از مهم شدن میدان لؤلؤ نزد معترضین جلوگیری نماید و سعی می‌کرد با حملات زمینی، و گاهی هوایی به‌وسیله هلی‌کوپتر، تجمع معترضین در اطراف میدان را برهم زند. و در نهایت نیز سعی کرد تا با تخریب این میدان، تیر آخر را به تجمع‌کنندگان در این میدان و معترضین بزند. با این وجود اما

حس هویت مکانی که این مکان برای معترضین داشته و دارد، باعث شده تا بارها معترضین سعی کنند به مکان سابق میدان لؤلؤ رفته و در آنجا به اعتراضات خود ادامه دهند اما هر بار با موانع شدید امنیتی و سرکوب پلیس روبرو شده‌اند.

بنابراین نبود هویت مکانی در اعتراضات بحرینی‌ها و پراکندگی مکانی آنها (در کنار دیگر عوامل مختلف داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی) عاملی مهم در ناکامی معترضین بحرینی و طولانی شدن روند اعتراضات آنها بوده است. هر چند در ابتدا میدان لؤلؤ به‌عنوان مکان مرکزی و هویت‌بخش معترضین بحرینی درآمده بود، اما هوشیاری آل‌خلیفه و تخریب آن، این امکان را از معترضین گرفت تا نتوانند به آمل سیاسی - اجتماعی خود دست یابند و باعث شده که اعتراضات وارد یک روند فرسایشی شود و خستگی و ناامیدی (از رسیدن به موفقیت) معترضین را در پی داشته است؛ امری که مطلوب آل‌خلیفه و دوستان منطقه‌ای‌اش می‌باشد.

تصویر شماره ۲: تخریب میدان لؤلؤ و پراکندگی معترضان بعد از تخریب میدان لؤلؤ

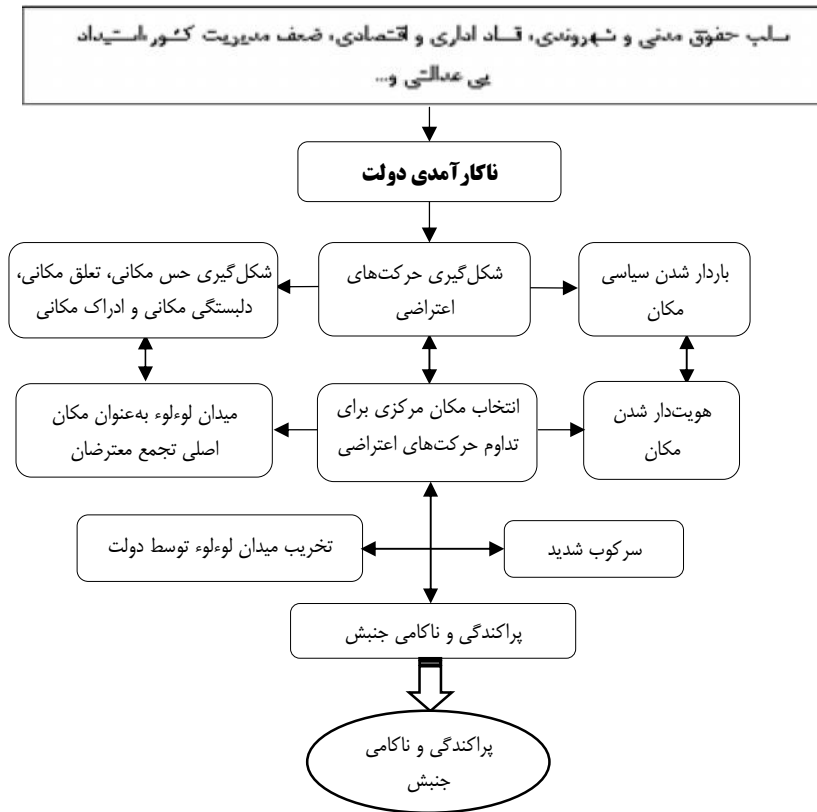
۶- نتیجه‌گیری

همان‌گونه که گفته شد، مکان‌های نمادین (مرکزی) در شهرهای مهم به‌ویژه در پایتخت‌ها، جولان‌گاهی برای معترضین به سیاست‌های حاکم در عرصه ملی می‌باشند. و به‌عبارت دیگر این مکان‌ها با حضور معترضان سیاسی از لحاظ سیاسی باردار شده و هویتی سیاسی و ملی

می‌یابد و فضایی می‌شود برای رساندن پیام معترضان به سیاست‌های دستگاه حاکم در راستای خواسته‌های آنها. به‌واقع، جنبش‌های سیاسی در راستای رسیدن به اهداف خود، سعی می‌کنند با تجمع گسترده در این مکان‌ها که نماد هویت اعتراضی آنان است؛ دست به اشغال کامل این مکان و مقاومت و کنترل در آن بزنند؛ در چنین وضعی دولت‌ها در ابتدا در پاسخ به این اعتراضات سیاسی، سعی می‌کنند به‌صورت هشدار و ارعاب و به‌گونه کمتر خشونت‌آمیز، این جنبش‌ها را کنترل کنند اما در صورت تداوم جنبش و اعتراض علیه دستگاه حاکم، اقدام به سرکوب و خشونت و کشتار مردم می‌کنند و فضای جغرافیایی را به‌شدت امنیتی کرده و ممکن است به حکومت نظامی بیانجامد. در چنین حالتی معمولاً حکومت‌ها با تهدیدی جدی مواجه خواهند شد و ممکن است دست به اتخاذ اصلاحاتی در اداره امور کشور بر اساس خواسته‌های مردم بزنند اما در صورت عدم قبول از طرف مردم، این جنبش سیاسی با تسخیر کامل مکان و مقاومت مداوم در مکان اعتراضی، منجر به تغییرات سیاسی، سقوط رژیم دیکتاتوری و یا انقلاب خواهد شد. از سوی دیگر در صورتی که این مکان‌های اعتراضی به کنترل حکومت در آید به‌گونه‌ای که جنبش سیاسی نتواند این مکان‌های مرکزی را به کنترل و اشغال کامل خود در آورد؛ جنبش سیاسی با ناکامی و سرکوب و عدم انسجام مواجه خواهد شد و در نتیجه شکست جنبش را در پی خواهد داشت چرا که این حرکت‌های اعتراضی و جنبش‌های سیاسی از داشتن مکان‌هایی با هویت اعتراضی و نمادین در راستای رسیدن به اهداف خود محروم هستند.

در این پژوهش سعی شد با تمرکز بر تحولات روزشمار حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین قبل از تخریب میدان لؤلؤ و پس از تخریب این میدان، نقش مکان مرکزی در هویت بخشی و موفقیت یا ناکامی اعتراضات مردمی علیه حکومت بررسی شود. موفقیت مردم در سرنگونی دیکتاتوری در مصر، لیبی و یمن و نقش اشغال مکان‌های اصلی مانند میدان‌های التحریر، سبز و التغيير توسط معترضین، در موفقیت موفقیت آنان، و تخریب میدان لؤلؤ (به‌عنوان مکان اصلی اعتراضات معترضین) در بحرین توسط حکومت و ناکامی معترضین بحرینی در رسیدن به آمال

سیاسی - اجتماعی خود، گواهی است بر تأیید فرضیه مطرح شده در این پژوهش.

شکل شماره ۲: نقش تخریب میدان لؤلؤ در ناکامی جنبش سیاسی در بحرین

۷- قدردانی

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از معاونت پژوهشی دانشگاه تربیت مدرس به خاطر حمایت‌های صورت گرفته در انجام این پژوهش کمال تشکر و قدردانی را به عمل آورند.

References

1. Ahmadipour, Zahra; GhaderiHajat, Mostafa; MolaHosseini, Reza. (2013), finding the pattern of place competition in homogeneous cultural areas, case study: Ardakan and Meibod in Yazd Province, Human Geography researches journal, Vol.45, No.83 [in Persian].
2. Hafeznia, Mohammad Reza. (2006), Principles and Concepts of Geopolitics, Mashhad: Papoli Publications [In Persian].
3. Jones, Martin Jones, Rlyys woods, Michael. (2007), An introduction to Political Geography: space, place and politics, translated by Zahra Pishgahifard and RasoolAkbari, Tehran University Press [in Persian].
4. Jonston, Ronald John. (2000), The question of place, Translated by: Jalal Tabrizi, Tehran: the international Political studies office, Ministry of Foreign Affairs, Tehran [in Persian].
5. K.Lee, Nelson. (2009), How is a political public space made? The birth of Tiananmen Square and the May Fourth Movement. Political Geography 28 (2009) 32-43.
6. KavianRad, Morad and AziziKaveh, Ali. (2010), The role of place identity in emerge political action. Case study: the Enqelab square and avenue in Tehran. The practical research journal of geographical science, Vol 17, No 20 [in Persian].
7. Lefebvre, H. (1991), The Production of space (1st pub. 1974), Basil Blackwell, Oxford.
8. Shakuie, Hossein. (2003), Environmental philosophies and Geographical shoolsTehran: Geographical & cartographical schools [In Persian].
9. Swyngedouw, E. (2011), Designing the Post-Political city and the Insurgent Polis. Civic City Cahier 5. Bedford Press, London.
10. Wohl, Robert. (1979), The Generation of 1914, Harvard University Press. Cambridge, MA.

Websites:

11. Malas, Nour; Hafidh, Hassan; Millman, Joel. (5 February 2011), "Protests Emerge in Jordan, Bahrain", *The Wall Street Journal*, Archived from the original on 7 February 2011, Retrieved 6 February 2011.
12. Report of the Bahrain Independent Commission of Inquiry (Report), Bahrain Independent Commission of Inquiry, 23 November 2011.

13. "Bahrain Activists in "Day of Rage" – Anti-Government Protests in Shia Villages Around the Capital Leave Several People Injured and One Person Reported Dead", Al-Jazeera English. Retrieved 14 April 2011.
14. Murphy, Brian (15 February 2011), "Bahrain Square Becomes New Center for Arab Anger", Associated Press (via ABC News), Retrieved 15 April 2011.
15. Box-Turnbull, Greg (18 February 2011), "5 Killed as Bahrain Cops Fire on Protesters", *Daily Mirror* (UK), Retrieved 15 April 2011.
16. Clashes Rock Bahraini Capital – Armoured Vehicles Seen on the Streets of Manama after Police Storm Protest Site in Roundabout, Killing at Least Six". Al Jazeera English. Archived from the original on 17 February 2011, Retrieved 15 April 2011.
17. "Protesters Back in Bahrain Centre – Anti-Government Protesters Reoccupy Pearl Roundabout after Troops and Police Withdraw from Protest Site in Capital", Al Jazeera English, Retrieved 15 April 2011.
18. "Day of Transformation in Bahrain's Sacred Square ", BBC News, Retrieved 15 April 2011.
19. Al Wafaq National Islamic Society, 23 February 2011, Retrieved 15 April 2011,
20. "Barain Unrest: Tens of Thousands in Pearl Square", BBC News. Retrieved 15 April 2011.
21. "Thousands Stage Anti-Government Protest in Bahrain", Reuters. Retrieved 15 April 2011.
22. Dunlop, W.G. (27 February 2011), "Thousands Protest in Bahrain as MPs Resign", Agence France-Presse (via Google News), Retrieved 15 April 2011.
23. Omidyar Network (28 February 2011). "Bahrain: Protests Block National Assembly Building", globalvoicesonline.org, Retrieved 16 March 2011.
24. "Anti-Government Protest in Bahrain", Al Jazeera English, 4 March 2011. Retrieved 4 March 2011.
25. "Thousands Protest in Bahrain – Demonstrators Gather Outside PM's Office in Capital, Manama, Demanding Premier Step Down and Monarchy Be Overthrown", Al Jazeera English. Retrieved 15 April 2011.
26. "Thousands Stage Rally in Bahrain – Mostly Shia Protesters Demand Changes to Naturalisation Policy, Which They Say Favours Foreigners at Their Expense". Al Jazeera English, Archived from the original on 5 May 2011, Retrieved 15 April 2011.
27. "Saudi Soldiers Sent into Bahrain – Saudi Troops and Police from UAE Deployed to Gulf Neighbour To Help Protect Government Facilities After Weeks of Unrest", Al Jazeera English. Retrieved 15 April 2011.
28. Bronner, Ethan; Slackman, Michael (14 March 2011), "Saudi Troops Enter Bahrain to Help Put Down Unrest", *The New York Times*, Retrieved 14 March 2011.

29. "Two Killed in Bahrain Violence Despite Martial Law", BBC News, Retrieved 15 April 2011.
30. "Live Blog: Bahrain Crackdown", Al Jazeera. Retrieved 16 April 2011.
31. "Arrests Follow Deadly Bahrain Crackdown – Several Opposition Figures Arrested Hours After Security Forces Dispersed Protesters from Manama Centre", Al Jazeera English, Retrieved 16 April 2011.
32. "U.S. Condemns Arrest of Opposition Figures in Bahrain", CNN, Retrieved 16 April 2011.
33. Bahrain Police "Suppress Protest", Al Jazeera English. 3 June 2011, Retrieved 4 June 2011.
34. Thousands of Bahrainis Attended a Rally for Political Reform on Saturday in the Gulf Arab State That Crushed a Pro-Democracy Protest Movement in March".
35. Bakri, Nada (29 June 2011), "Saudi Forces Withdrawing from Bahrain, Official Says", The New York Times.
36. "Bahrain Puts Protest Poet under House Arrest", Reuters, Retrieved 23 October 2011.
37. Murphy, Brian (11 August 2011), "Bahrain Forces Block Roads to Former Protest Hub", *San Francisco Chronicle*, Retrieved 11 August 2011.
38. "Bahrain's Main Opposition To Boycott By-Polls", Al Jazeera English, 13 August 2011, Retrieved 13 August 2011.
39. "Bahrain's King Pardoning Some Protesters", *The Evening Sun*, 28 August 2011, Retrieved 31 August 2011.
40. "Bahraini Boy Killed in Protest", Al Jazeera English. 31 August 2011, Retrieved 31 August 2011.
41. "Bahraini Police Fire Tear Gas at Shi'ite Protesters, Teenager Killed", Voice of America News, 31 August 2011, Retrieved 31 August 2011.
42. Goodman, J. David (1 September 2011), "Large Protest in Bahrain After Boy's Death", *The New York Times*, Retrieved 3 September 2011.
43. "Witnesses: Riot Police Clash with Demonstrators in Bahrain", CNN, Retrieved 23 October 2011.
44. Cassel, Matthew (2 December 2011), "48 hours in Sanabis", Al Jazeera. Retrieved 10 January 2012.
45. "Six people found not guilty at City Center case", Bahrain News Agency, 20 October 2011. Retrieved 10 January 2012.
46. J. DAVID GOODMAN (7 October 2011). "Bahrain Protesters Clash With Police Near Capital After Teenager's Funeral". *The New York Times*. Retrieved 8 October 2011.
47. "Bahrainis Hold Anti-Regime Demo in Dair". Press TV. Retrieved 23 October 2011.

48. "Bahrain teenager killed by police vehicle – Middle East", Al Jazeera English, Retrieved 26 January 2012.
49. "48 hours in Sanabis", Al Jazeera, 2 December 2011, Retrieved 31 December 2011.
50. Clashes erupt in Bahrain between security forces and procession participants - *xinhuanet.com*
51. "Riot Police in Bahrain Clash With Opposition Protesters After Boy's Funeral", *Fox News*, Associated Press, 1 January 2012, Retrieved 1 January 2012.
52. Dorothy Parvaz (6 January 2012), "Bahraini activist beaten by riot police", Al Jazeera English, Retrieved 8 January 2012.
53. Kerr, Simeon (15 January 2012), "Bahrain's king pledges further reform", *Financial Times*, Retrieved 26 January 2012.
54. "Street clashes follow Shi'ite gathering in Bahrain | Reuters", *Uk.reuters.com*, 21 January 2012, Retrieved 26 January 2012.
55. CNN Wire Staff (9 March 2012), "Renewed protests demand democracy in Bahrain", CNN, Retrieved 10 March 2012.
56. Simeon Kerr (9 March 2012), "Bahrain protesters march in huge rally", *Financial Times*, Retrieved 10 March 2012.
57. Spurgeon, Brad (20 April 2012), *The New York Times*, <http://rendezvous.blogs.nytimes.com/2012/04/20/the-unforeseen-consequences-of-the-bahrain-grand-prix/>.
58. <http://www.newser.com/article/d9u8r9j01/bahrain-protesters-stage-massive-march-as-formula-1-teams-take-to-track.html>.
59. "Tens of thousands join Bahrain protest against unity plans with Saudi Arabia", Associated Press (via The Washington Post), May 18, 2012, Retrieved 23 May 2012.
60. "300,000 Bahrainis protest against the bilateral union", Al Wefaq, 19 May 2012, Retrieved 23 May 2012.
61. "Bahrain disperses protesters, arrests activist's daughter", Reuters, 3 August 2012, Retrieved 6 October 2012.
62. "Bahrain police clash with Shiite protesters", *Agence France-Presse*, 5 September 2012, Retrieved 29 September 2012.
63. "Bahrain police fireteargas, stun grenades to disperse protesters", Reuters, 12 October 2012, Retrieved 12 October 2012.
64. "Bahrain detains seven over killing of policeman", Reuters, 21 October 2012, Retrieved 28 October 2012.
65. "Two hurt as Bahrain police clash with protesters", *Agence France-Presse* (via Google News), 24 October 2012, Retrieved 28 October 2012.
66. "Citing Violence, Bahrain Bans All Protests in New Crackdown", *The New York Times*, 30 October 2012, Retrieved 31 October 2012.

67. "Opposition: Bahrain's National Guard deploys to back up police against protesters", Associated Press (via Washington Post), 10 November 2012.
68. "Dozens march in Ma'ameer to commemorate "victims of the regime", Blottr, 14 November 2012.
69. "Bahrain police break up march after Ashura memorial service", Reuters, 26 November 2012.
70. "Bahrainis protest against ban on public gatherings", Russia Today, 3 November 2012, Retrieved 2 November 2012.
71. "Bahrain police break up Shiite demos", Agence France-Presse (via The Daily Star), 1 December 2012.
72. "Shiite protesters demand Bahrain PM's ouster", Agence France-Presse (via Google News), 7 December 2012.
73. "Thousands protest for Bahrain reforms", SAPA, 14 December 2012.
74. "Bahrain police fire tear gas, grenades on protesters during 'Martyrs Day' rally", Russia Today, 17 December 2012.
75. www.wikipedia.com